

PROFESOR JULIUSZ A. CHROŚCICKI JAKO BADACZ KULTURY I SZTUKI NOWOŻYTNEJ

Juliusz A. Chrościcki (1942–2024) był jednym z najbardziej rozpoznawalnych badaczy kultury i sztuki nowożytnej Rzeczypospolitej. Znaczenie to zawdzięczał przede wszystkim podejmowanym przez siebie zagadnieniom i publikacjom, które weszły do kanonu literatury naukowej. Poniższa zwięzła prezentacja oczywiście nie wyczerpuje różnorodności tematów, którymi badacz ten zajmował się w trakcie w swojej kilkudziesięcioletniej pracy naukowej¹, ma jednak na celu podkreślenie Jego najważniejszych i najtrwalszych dokonań.

Już w pierwszej publikacji dotyczącej sztuki nowożytnej – poświęconej fasadzie warszawskiego kościoła Wizytek² – ujawniły się główne kierunki Jego pracy naukowej: badania treści i interpretacje znaczeń sztuki dawnej oraz rekonstrukcje jej funkcji propagandowych i politycznych. Tematyką tą zajął się niewątpliwie pod wpływem swoich nauczycieli akademickich, zwłaszcza prof. Jana Białostockiego. Podobne zainteresowania dzieliło oczywiście wielu badaczy, jednak Chrościcki skierował je ku tematom dotąd słabo rozpoznanym, a w znacznej mierze wręcz nieobecnym w badaniach dotyczących sztuki w Rzeczypospolitej.

Jednym z najwcześniejszych przedmiotów Jego badań, przez lata podejmowanym i rozwijanym w różnych kontekstach, była „architektura okazjonalna” (notabene ten wprowadzony przez Niego termin został powszechnie przyjęty w literaturze naukowej)³. Efemeryczne budowle i inne konstrukcje o znaczeniu propagandowym, nierzadko wykonywane według projektów znakomitej klasy artystycznej, były przez Niego traktowane jako źródła pozwalające – przy szerokiej znajomości tła historycznego i źródeł pisanych – rekonstruować przekaz ideowy, obyczaje, ceremoniał lub orientację polityczną, a więc, ujmując rzecz szerzej, kulturową rolę badanych obiektów i zjawisk.

Interpretacje ikonografii i treści symbolicznych takich obiektów stały się trzonem prac prowadzonych przez Chrościckiego w ramach przygotowania rozprawy doktorskiej. Na jej podstawie opublikował w 1974 r. swoją pierwszą książkę: *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*⁴. Prezentując różnorodne wątki związane z wystrojami i dekoracjami wnętrz oraz przedmiotami wykorzystywanymi w trakcie celebracji pogrzebowych, książka ta po raz pierwszy ukazała złożoność analizowanych problemów i ich znaczenie w kulturze i sztuce nowożytnej Rzeczypospolitej⁵. Autor wykorzystał obszerny zespół dokumentów archi-

¹ Bibliografia J.A. Chrościckiego do 2009 r. została opublikowana w: *Polska i Europa w dobie nowożytnej. L'Europe moderne. Nouveau monde, nouvelle civilisation? Modern Europe – New World, New Civilisation? Prace naukowe dedykowane Profesorowi Juliuszowi A. Chrościckiemu*, Warszawa 2009, s. 585–606 (oprac. A. Bernatowicz). Bibliografia z lat 2009–2022: „Biuletyn Historii Sztuki”, 86, 2024, 3, s. 179–182 (oprac. A. Bernatowicz).

² J.A. Chrościcki, *Treści ideowe fasady kościoła ss. wizytek w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 28, 1966, 2, s. 260–265. Notabene jest to jedyna do tej pory pogłębiona analiza treści fasady tego kościoła (w skrócie podana również w monografii autorstwa J.A. Chrościckiego *Kościół Wizytek*, Warszawa 1973, s. 55–56).

³ J.A. Chrościcki, *Architektura okazjonalna XVI–XVIII wieku w Polsce. Próba charakterystyki*, [w:] *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji Stowarzyszenia Historii Sztuki, Gdańsk, grudzień 1966*, Warszawa 1969, s. 215–234; idem, *Barokowa architektura okazjonalna*, [w:] *Wiek XVII – kontrreformacja – barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 229–254.

⁴ J.A. Chrościcki, *Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej*, Warszawa 1974 (zob. też recenzję Janusza Tazbira – „Kwartalnik Historyczny”, 82, 1975, 2, s. 440–442).

⁵ Zob. również: J.A. Chrościcki, *Architettura e decorazione dei funerali polacchi in Italia dal Cinquecento al Settecento*, [w:] *Barocco fra Italia e Polonia. Atti del IV Convegno di Studi promosso ed organizzato dal Comitato degli Studi sull'Arte dell'Accademia Polacca delle Scienze e dalla Fondazione Giorgio Cini di Venezia (Varsavia, 14–18 ottobre 1974)*, red. J. Ślaski, Warszawa 1977, s. 143–153.

walnych (np. rachunków) i źródeł drukowanych (kazań, relacji, mów, panegiryków), które analizował jako źródła do badań historyczno-kulturowych⁶. Wychodząc od genezy opisywanych zjawisk, rekonstruuje obyczaje i obrzędy pogrzebowe oraz ich materialne i słowne oprawy, skupił się przede wszystkim na formach i programach ideowych dekoracji okazjonalnych, na ich ikonografii i symbolice. Rekonstruował także proces ich powstawania oraz analizował rolę zleceńodawców i projektantów⁷.

W 1983 r. ukazała się druga książka Juliusza Chrościckiego – *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*⁸. Badacz scharakteryzował w niej kilka obszarów oddziaływania poprzez sztukę czasów wazowskich: propagandę królewską i „dynastyczną”, propagandę wojenną (prowadzoną z perspektywy królewskiej i hetmańskiej) oraz treści symboliczne wybranych magnackich rezydencji i ikonografię dyplomatycznych poselstw⁹. Książka ta spotkała się z szerokim oddźwiękiem zarówno w recenzjach naukowych¹⁰, jak przede wszystkim w badaniach dotyczących pokrewnych zagadnień. Porządkując i interpretując obszerny materiał zabytkowy, ikonograficzny i źródłowy, zaprezentowany w zwartej, syntetycznej formie, stała się wyraźnym impulsem dla badań nad ikonografią polityczną w nowożytnej Rzeczypospolitej, nie tylko czasów wazowskich.

Trzeba podkreślić, że obie książki Chrościckiego – *Pompa funebris* oraz *Sztuka i polityka* – istotnie wpłynęły na badania prowadzone w zakresie ich tematyki, zarówno poprzez wprowadzenie do literatury licznych obiektów i zagadnień opartych na gruntownych kwerendach źródłowych (wymagających i czasochłonnnych wobec ówczesnego stanu rozpoznania materiałów archiwalnych), jak również dzięki nowatorskim w tamtych czasach interpretacjom. O ich znaczeniu świadczy fakt, że do dziś pozostają jednymi z głównych punktów odniesienia dla badaczy zajmujących się nowożytnymi uroczystościami pogrzebowymi lub propagandą polityczną, zwłaszcza w przypadku badań historyczno-artystycznych. Oczywiście jest również, że obie książki zyskałyby uznanie w międzynarodowym obiegu naukowym, gdyby zostały w swoim czasie wydane w języku obcym.

Zagadnieniem, które przez wiele lat zajmowało istotne miejsce w badaniach Juliusza Chrościckiego i stało się tematem bodaj najliczniejszej zwartej tematycznie grupy Jego publikacji, była kwestia „przestrzeni ceremonialnej” w nowożytnych miastach. Jedną z pierwszych i najbardziej interesujących hipotez była koncepcja istnienia tzw. Forum Wazów w Warszawie – częściowo tylko zrealizowanej przestrzeni reprezentacyjnej, rozciągającej się od Zamku aż po Kaplicę Moskiewską, obejmującej pomniki i budowle gloryfikujące Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza¹¹. Następne publikacje poświęcone zostały między innymi triumfalnym „drogom królewskim”, przestrzeni ceremonialnej Zamościa oraz różnym przekrojowym ujęciom tej problematyki¹².

⁶ Na ten temat również: J.A. Chrościcki, „Castris et astris”. *Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii sztuki*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 30, 1968, 3, s. 384–395.

⁷ Zagadnienia omawiane też w artykułach: J.A. Chrościcki, *Projektanci i wykonawcy katafalków z 1 połowy XVIII w.*, [w:] *Rokoko. Studia nad sztuką 1 połowy XVIII w. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki zorganizowanej wspólnie z Muzeum Śląskim we Wrocławiu*, Wrocław, październik 1968, Warszawa 1970, s. 251–273; idem, *Wiadomości o mecenacie artystycznym magnaterii i szlachty polskiej na podstawie panegiryków pogrzebowych od XVI do końca XVIII wieku*, „Rocznik Historii Sztuki”, 9, 1973, s. 147–176.

⁸ J.A. Chrościcki, *Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668*, Warszawa 1983.

⁹ Inne prace J.A. Chrościckiego na ten temat: *Wojna i pokój. O przedstawieniach emblematycznych za panowania Wazów w Polsce*, [w:] *Słowo i obraz. Materiały Sympozjum Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk, Nieborów, 29 września – 1 października 1977*, red. A. Morawińska, Warszawa 1982, s. 129–150; idem, *Rex et Regnum Poloniae. Z dziejów propagandy w sztuce Wazów*, „Rocznik Historii Sztuki”, 14, 1984, s. 145–186, a wśród zagadnień pokrewnych np.: idem, *Il teatro politico in Polonia (1632–1664)*, [w:] *Vita teatrale in Italia e Polonia fra Seicento e Settecento. Atti del VI Convegno di Studi promosso ed organizzato dall'Istituto d'Arte dell'Accademia Polacca delle Scienze e dalla Fondazione Giorgio Cini di Venezia (Varsavia, 14–17 ottobre 1980)*, red. M. Bristiger, J. Kowalczyk, J. Lipiński, Warszawa 1984, s. 265–270.

¹⁰ „Przegląd Historyczny”, 75, 1984, 2, s. 331–335 (U. Augustyniak); „Biuletyn Historii Sztuki”, 47, 1985, 1–2, s. 133–137 (M. Rożek); „Acta Poloniae Historica”, 53, 1986, s. 245–248 (E. Opaliński).

¹¹ J.A. Chrościcki, *Forum Wazów w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 25, 1980, 3–4, s. 233–258.

¹² J.A. Chrościcki, *Les Vies regiae en Europe centrale et orientale aux 17e et 18e siècles*, [w:] *Akten des XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte*, t. 7: *Wien und der europäische Barock*, red. H. Fillitz, M. Pippal, Wien 1986, s. 65–69; idem, „Vies regiae” w środkowowschodniej Europie w XVII i XVIII wieku, „Rocznik Historii Sztuki”, 16, 1986, s. 267–282; idem, *Przestrzeń ceremonialna w nowożytnym mieście*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 41, 1993, 2, s. 213–224; idem, *Przestrzeń ceremonialna w Zamościu. Wjazd i akt zaprzysiężenia przez ordynata praw ordynacji*, [w:] *Między Padwą a Zamościem. Studia z historii sztuki i kultury nowożytnej ofiarowane profesorowi Jerzemu Kowalczykowi*, [kom. red. M. i W. Bobersey et al.], Warszawa 1993, s. 31–49; idem, *Ceremonial Space in Early Modern Towns*, [w:] *Society and Culture. Poland in Europe. Studies in Social and Cultural History. Poland at the 18-th International Congress of Historical Sciences in Montreal*, red. M. Bogucka, Warszawa 1995, s. 43–54; idem, *Ceremonial Space*, [w:] *Iconography, propaganda, and legitimation*, red. A. Ellenius, Oxford 1998, s. 193–216 (tłum. franc.: *L'espace ceremoniel*, [w:] *Iconographie, propagande et legitimation*, red. A. Ellenius, traduit de l'anglais par L. Bury, texte français établi par G. Sabatier, Paris 2001, s. 215–241); idem, *O przestrzeni ceremonialnej*, [w:] *Artyści włoscy w Polsce XV–XVIII wiek*, [kom. red. J.A. Chrościcki et al.], Warszawa 2004,

Chrościcki był też jednym z pierwszych badaczy, którzy zajęli się symboliką przedstawień i znaczeniem przestrzenno-ceremonialnym podwarszawskiego pola elekcyjnego na Woli¹³, rozwijając badania dotyczące wpływu sejmowego charakteru Warszawy na jej rozwój przestrzenny, rozpoczęte przez Jolantę Putkowską¹⁴, oraz studia dotyczące ikonografii i ceremoniału sejmowego, prowadzone między innymi przez Jerzego Lileykę¹⁵. W związku z tymi zainteresowaniami podejmował też zagadnienia dotyczące innych aspektów parlamentaryzmu dawnej Rzeczypospolitej¹⁶.

Nie sposób pominąć w tym miejscu jednej z największych pasji badawczych Juliusza Chrościckiego, którą było malarstwo Rubensa. Wielokrotnie do niego wracał, zajmując się przede wszystkim związkami flamandzkiego mistrza z polskimi zleceniodawcami i odbiorcami¹⁷.

Warto również wspomnieć o publikacji zupełnie innego rodzaju od dotychczas wzmiankowanych: opracowanym wspólnie z prof. Andrzejem Rottermundem *Atlasie architektury Warszawy*¹⁸. Ta popularyzatorska książka, której zasadnicza katalogowa część została poprzedzona cennym omówieniem rozwoju przestrzennego miasta i krótką charakterystyką jego budownictwa w poszczególnych „epokach stylowych”, na kilka dziesięcioleci stała się podstawowym źródłem popularyzacji wiedzy o stołecznej architekturze.

Profesor Chrościcki miał różnorodne plany publikacyjne, których nie udało mu się już zrealizować. Spośród nich wymieńmy Jego szczególne zainteresowanie warszawską Kolumną Zygmunta III, której – jako dziełu wyjątkowemu w sztuce XVII w. – chciał poświęcić (najpierw wraz z prof. Mariuszem Karpowiczem, a po jego śmierci samodzielnie) nowoczesną monografię¹⁹.

Szeroka recepcja badań Juliusza Chrościckiego bez wątpienia wynikała z wyboru tematów, którymi zajmował się w swojej pracy naukowej, oraz podejścia do przedmiotu badań. Był przede wszystkim badaczem różnorodnych aspektów kultury nowożytnej, ale Jego studia były mocno zakorzenione w badaniach historyczno-artystycznych i ich metodach. Punktem wyjścia bądź głównym punktem odniesienia były dla Niego przede wszystkim różnorodne przedstawienia, które analizował i interpretował z wnikliwością i znawstwem, niejednokrotnie odkrywając niedostrzeżone wcześniej cechy i znaczenia badanych obiektów i zjawisk.

Mariusz Smoliński

Wydział Nauk o Kulturze i Sztuce UW, Instytut Historii Sztuki

s. 67–85; idem, *Mauzoleum Carów Szujskich (Kaplica Moskiewska) w przestrzeni ceremonialnej Warszawy*, [w:] *Hold carów Szujskich*, red. J.A. Chrościcki, M. Nagielski, Warszawa 2012, s. 125–141.

¹³ J.A. Chrościcki, *O polu elekcyjnym z roku 1764*, „Roczniki Humanistyczne”, 35: *Entre cour et jardin, czyli pomiędzy mecenasem i artystą, księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Ryszkiewicza*, 1987, 4, s. 129–139; idem, M. Brykowska, *Pole elekcyjne z roku 1587 na planie Warszawy. Najstarszy przekaz ikonograficzny elekcji wiritim*, „Rocznik Warszawski”, 23, 1993, s. 231–243; idem, *O propagandowo-symbolicznych przedstawieniach pola elekcyjnego na Woli*, [w:] *Wolne elekcje królów Polski na warszawskiej Woli 430 lat później. Materiały z sesji popularno-naukowej zorganizowanej 17 kwietnia 2007*, wstępem opatrzył i podał do druku B. Komorowski, Warszawa 2010, s. 82–108. Zob. też zapisy wykładów popularnonaukowych: idem, *Malarskie i graficzne wizerunki pola elekcyjnego*, [w:] *Wolne elekcje królów Polski...*, s. 27–40; idem, *Pola elekcyjne i ich znaczenie dla rozwoju Warszawy*, [w:] *Spotkania w willi Struwego. Wykłady o dziedzictwie kultury*, red. K.J. Kwiecińska, Warszawa 2001, s. 185–199.

¹⁴ J. Putkowska, *Wpływ funkcji miasta sejmowego i rezydencjonalnego na rozwój przestrzenny zespołu miejskiego Warszawy i okolic w XVII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 20, 1975, 4, s. 269–288.

¹⁵ Badania podsumowane w monografii: J. Lileyko, *Sejm polski. Tradycja, ikonografia, sztuka*, Warszawa 2003.

¹⁶ J.A. Chrościcki, *Golden Freedom. Diets and Free Elections of Polish Kings in the Sixteenth and Eighteenth Centuries*, [w:] *World Art. Themes of Unity in Diversity. Acts of the XXVIth International Congress of the History of Art*, t. 3, red. I. Lavin, University Park 1989, s. 635–640; idem, *Nowożytne parlamenty i ich siedziby*, [w:] *Sztuka baroku. Materiały sesji naukowej ku czci śp. profesorów Adama Bochnaka i Józefa Lepiarczyka zorganizowanej przez Krakowski Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Instytut Historii Sztuki UJ, Kraków, 8–9 czerwca 1990 roku*, [red. M. Fabiański, K. Kuczman], Kraków 1991, s. 131–141; idem, *Holdy lenne a ceremonial obrad sejmu*, [w:] *Theatrum ceremoniale na dworze książąt i królów polskich. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu i Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniach 23–25 marca 1998*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 1999, s. 165–181.

¹⁷ J.A. Chrościcki, *Rubensowskie portrety Wazów*, [w:] *Rubens, Niderlandy i Polska. Materiały sesji naukowej*, Łódź, 25–26 lutego 1977, red. J.A. Ojrzyński, Łódź 1978, s. 42–61; idem, *Rubens w Polsce*, „Rocznik Historii Sztuki”, 12, 1981, s. 133–219; idem, *Diplomazia e credito bancario. Rubens, Bruegel dei Velluti e i re di Polonia*, [w:] *Rubens dall'Italia all'Europa. Atti del convegno internazionale di studi (Padova, 24–27 maggio 1990)*, red. C. Limantani-Viridis, F. Bottacin, Vicenza 1992, s. 95–111; idem, *Gdańszczanie P.P. Rubens i J. Brueghel Aksamitny*, „Porta Aurea”, 2, 1993, s. 49–53; idem, *The Recovered Modello of P.P. Rubens, Disembarkation at Marseille. The Problem of Control and Censorship in the Cycle Life of Maria de' Medici*, „Artibus et Historiae”, 26, 2005, 51, s. 221–249.

¹⁸ J.A. Chrościcki, A. Rottermund, *Atlas architektury Warszawy*, Warszawa 1977.

¹⁹ Na ten temat opublikował m.in.: J.A. Chrościcki, *Kolumna Zygmunta w Warszawie*, [w:] *Dzieło sztuki w przestrzeni kulturowej*, red. I. Rolska, Lublin 2015 (*Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku*, t. 12), s. 109–131.